

gyaszthatóságot kér számon a fordítón, az alkalmasint épp a legfontosabbról felelkezik meg: arról, hogy a nagy írók legelsősorban is a nyelvhez fűződő produktív viszonya teszi azzá, ami. Mert a nyelv – legalábbis az irodalom nyelve – nem pusztán kommunikációs eszköz, melyet, ha úgy tetszik, jól-rosszul használhatunk, ha viszont épp úgy tartja kedvünk, akár el is tekinthetünk tőle. Az irodalom nyelve nem más, mint maga az elbeszél világ anyaga és szerkezete. Nem kényelmes vehiculum, hanem legyőzendő közegellenállás mindnyájunk számára, akik be akarunk lépni az elbeszél világba.

Kleist megszólal tehát, jobban mondva: tényleg Kleist szólal meg ebben a kötetben. Első hallásra ugyan úgy tűnik talán, anyanyelvünkön beszél. A figyelmes olvasó azonban hamar be fogja látni: alaposan meg kell küzdenie azért, hogy elsajátíthassa a kleisti idiómát, és bebocsátást nyerjen e rejtelmes és izgató világba. De mindeközben talán belátja majd azt is: az eredmény megéri a fáradságot, érdemes időt és figyelmet szentelni rá.

Kurdi Imre

LÉLEK ÉS GÁZKAMRA

*Holocaust. Thalassa, 1994/1–2. szám
T–Twins, 1994. 356 oldal, 390 Ft*

A holocaust a pszichoanalízist kétszeres értelemben érintette. Hatmillió ember üldözésének és kiirtásának ténye elkerülhetetlenné tette, hogy a XX. századnak és általában az emberi történelemnek ezt a központi jelentőségű eseménysorát a lélektan eszközeivel is értelmezzék.

Ugyanakkor maga a pszichoanalízis és a pszichoanalitikusok is tárgyai voltak a náci ellenségességnek. A mélylélektan iránt tanúsított nemzetiszocialista ellenszenv nem csupán a pszichoanalitikusok jelentős hányadának és magának Sigmund Freudnak zsidó származásából adódott, hanem tanításuk emancipációs, aufklérista jellegéből is. A kető persze a náci szemében egybe is esett,

amit jól tanúsít Oláh György nyilas újságíró 1944-es eszmefuttatása: „*Azt tartják magukról [mármint a zsidók – H. P.]: nélkülük ma nincs út kultúra, ők ma a kétezer éves kultúra legfőbb terjesztői és összetartói, holott az a három legnagyobb szellem, akít az utolsó századokban a világnak adtak: Marx, Freud, Einstein egyébbel sem foglalkozott, mint hogy a mi kétezer éves keresztény kultúránk alaptörvényeit kikezdtte. Marx a lázadások egész sora után a szteppék barbarizmusát szabadtította rá Euróóra, Freud az örömtanyák erkölcsstanát akarta úrrá tenni a kétezer év óta kialakult erkölcsi rendben, Einstein pedig még földünknek a világűrben való elhelyezkedése körül is kételyeket támasztott.*” Bár a rombolásban és a pimaszságban a pálmát kétségkívül Einstein vitte el – hiszen ő még földünknek a világűrben való elhelyezkedése körül sem átalított kételyeket támasztani –, de azért nem kétséges, hogy Oláh és a náci értelmezésében Freud bűnei sem mentek csekélyesszámba.

A második világháború után megindult a holocaust tanulságainak pszichoanalitikus elméleti feldolgozása. A náciizmussal történő mélylélektani foglalkozás egyébként a harmincas évek elejéig nyúlik vissza Wilhelm Reich, Erich Fromm, Theodor Wieselgrund-Adorno, a frankfurti iskola tevékenységével. A nagyüzemi módszerekkel történt zsidóirtással azonban csupán a fegyverek elhallgatása, a tények tömegének nyilvánosságra kerülése után lehetett érdemben tudományosan foglalkozni.

Nem a lélekelemzés volt az egyetlen pszichológiai irányzat, amely elemzésnek vetette alá az európai félmúltnak ezt a sötét fejezetét. A hagyományos, nagyrészt német eredetű nosológiai pszichiátria sem hagyta figyelmen kívül a holocaustot, aminek egyik motívumát Nyugat-Németországban a náci múlt iránti elemi erejű érdeklődésen kívül az 1950-ben hozott jóvátételi törvényből adódó igazságügyi szakértői feladatok jelentették. Mivel eltérő jellegű és nagyságú jóvátétel járt azoknak, akik az üldözések időszakát testileg vagy lelkileg viszonylag egészségesen és azoknak, akik maradandó testi vagy pszichés károsodásokkal éltek túl, elkerülhetetlenné vált az életben maradtak egy részének igazságügyi pszichiátriai vizsgálata. Olyan kérdéseket kellett megválaszolni, mint hogy mely betegsé-

gek állnak összefüggésben az üldözésekkel, míg a pszichés tünetek lépnek fel az életben maradtaknál, mennyire maradványok és mennyire gyógyíthatók az egyes kórképek stb. Eközben a hagyományos leíró pszichiátria is jelentős felismerésekhez jutott, értékes adattömeget halmozott fel, még ha feladatait jellegénél fogva némileg statikus módon végezte is.

A pszichoanalitikus holocaustkutatók három központja (miként általában a holocausttal foglalkozó történelemtudományé is) az Egyesült Államok, Izrael és a Német Szövetségi Köztársaság. Magyarország messzemenően kimaradt ebből a fejlődésből: nemcsak a pszichoanalitikusok korlátozták tevékenységüket – már amennyire a mélylélektani tevékenység 1956 után fokozatosan egyáltalán lehetőségessé vált – a társadalomtudományon kívüli, klinikai területekre, a hagyományos akadémikus pszichiátria sem követte a német és más országbeli példát. Mindez nem mindig volt így: 1945-ben a felszabadult magyar zsidóság (és a pszichoanalízis) képviselői szinte a gettóból kilépve, a koncentrációs táborból visszatérve kezdtek hozzá az átélt borzalmak elméleti feldolgozásához. Hermann Imre megírta élete mondhatni egyetlen telivér társadalomtudományi művét, *AZ ANTISZEMITIZMUS LÉLEKTANÁ-T*, a Stekel-követő Gartner Pál a magyar háborús főbűnösökkel készített interjúkat értelmezte, az individuálpсихológus Kulcsár István a maradék zsidóság lelki állapotáról értekezett. Mindaddig, amíg nem csupán a pszichoanalízis lett scientia non grata, hanem a holocausttal történő foglalkozásnak is szigorúan őrzött határokat állítottak.

A Lajtától és az Elbától nyugatra a pszichoanalitikus holocaustértelmezést többfajta irányzat és megközelítési mód jellemezte. Néhány pszichológus maga is túlélte a náci koncentrációs táborokat: ők – Bruno Bettelheim, Viktor Frankl és Ernst Federn – saját élményeiket elemezték a lélektan eszközeivel. (Bettelheim és Frankl egy-egy könyve magyarul is megjelent.) Igen nagy figyelemben részesültek a holocaust túlélői. Mindezt nem csupán a tudományos érdeklődés motiválta, hanem (akárcsak a németországi szakértői feladatoknál) a hétköznapi szükségletei, ezáltal gyógyítási feladatai is: a koncentrációs táborokból kiszabadultak, az egykori üldö-

zöttek és bujkálók megjelentek a New York-i, tel-avivi, párizsi és londoni pszichoanalitikus rendelőkhöz, és segítséget kértek, meg akartak szabadulni rémálmaiktól, szorongásaiktól, depressziójuktól vagy pszichotikus tüneteiktől. Amikor a pszichoanalitikusok (nem mindig vérmes reményekkel) hozzákezdtek a kezelésükhöz, nem csupán olyan lelki tájakra kellett csapást vágniuk, amelyekhez nem állt a rendelkezésükre útikalauz – ugyan ki kezelte volna 1945 előtt olyan betegeket, akiket kis híján elgázositottak, akár a férgeseket? –, hanem olyan jelenségkörrel kellett foglalkozniuk, amely zsidóként, németként, így vagy úgy, de az átlagnál jóval nagyobb mértékben felkavarta őket magukat is. A pszichoanalitikus holocaustirodalom ennek a személyn megrendülésnek a terméke is.

Az érzelmi sokk nem maradt intellektuális hozadék nélkül sem (a zsidó értelmiségtől amúgy sem idegen az érzelmi feszültségek intellektualizáló jellegű feldolgozása). Megszületett a *túlélő tünetcsoport* kifejezés, bár kiderült, hogy ez korántsem egységes, pszichopatológiai és pszichoszomatikus jelenségek sokaságát öleli fel az alvászavaroktól az elmebajokig, az ideges hányingertől a végletes elfásultságig, a bűntudattól az öngyilkosságig. Nyilvánvalóvá vált, hogy jelentős különbség van azok között, akik felnőttként és akik gyermekként maradtak életben; az utóbbiaknál a klinikai kép általában súlyosabbnak, rosszindulatúbbnak, makacsabbnak bizonyult. Meglepetést jelentett, amikor kiderült, hogy a háború után születettek, a holocaust-túlélők gyermekeinek nemzedéke sem mentes a lelki egészséget néha igen nagy mértékben korlátozó szimptomáktól. Főleg az autonómia, az individuáció, a szülőktől való leválás elérésében küszködtek nehézségekkel. (Magyar kutató, Virág Teréz érdeme a tünetek feltárása a holocaust harmadik nemzedékénél, a túlélők gyermekeivel élő unokáinál.)

A holocaust lelki tapasztalatainak értelmezésére a pszichoanalitikus traumaelmélet képezte a legfontosabb teoretikus keretet (aminek nem mond ellent, hogy alapjaiban rendítette meg ezt az elméletet). A mélylélektan Freud tanításai nyomán hagyományosan azt a véleményt képviselte, hogy nem annyira a külső megpróbáltatások károsítják a lelki

egészséget, mint inkább azok a fantáziák, amelyeket a kisebb vagy nagyobb megpróbáltatások kiváltak. A pszichés betegségek gyökerei a mélylélektan szerint ugyanis a korai gyermekkorba nyúlnak vissza – ha tehát mondjuk valaki hozzátartozója halálára a normális gyászreakción túl lelki betegséggel reagál, annak nem a haláleset az oka, hanem mindaz, amit az élmény a korai gyermekkor elfojtott tapasztalatai, „eltokolódott gócai” közül aktivált.

Ezt az elméletet némileg már az első világháború borzalmai is kikezdték. Nem véletlen, hogy Ferenczi Sándor, aki sok háborús neurózist kezelt, 1920 után kezdte újrafogalmazni a Freud által korábban (és mindvégig) elvetett hagyományos traumaelméletet. De 1945 után a legortodoxabb pszichoanalitikus sem állithatta jó lelkiismerettel, hogy „a trauma semmi, a korai gyermekkor minden”. Kurt R. Eissler, egy eléggé hagyományos amerikai freudista nem véletlenül adta egyik cikkének ezt a provokáló címet: HÁNY GYERMEKÉNEK MEGGYILKOLÁSÁT KELL EGY EMBERNEK TÜNETMENTESEN ELVISELNE AHHOZ, HOGY NORMÁLIS LELKIALKATÚNAK SZÁMÍTSON? A koncentrációs táborban, az üldözés körülményei között elszenvedett élmények minőségi különbséget jelentenek azokhoz a „békebeli” traumákhoz képest, amit egy hivatali főnök rosszindulatú szurkapiszkája vagy akár egy közeli hozzátartozó rákbeteg haldoklása jelent; mindezt a pszichoanalitikus elmélet is elég hamar tudatosította.

A *Thalassa*, a magyar pszichoanalitikusok folyóiratának holocaustszáma egy Magyarországon még a szakemberek körében is alig ismert területet ismertet sokoldalúan, körültekintően szerkesztetten és jól áttekinthetően. Külön érdeme az összeállításnak, hogy magyar tanulmányokat is közöl. Igaz, a magyar pszichoanalízis – nagyrészt önhibáján kívül – többé-kevésbé már lekéste ezt a vonatot. Ma már az egykori túlélők jelentős része is a temetőben nyugszik; soha nem fogjuk például megtudni, hogy a magyar túlélők hány százalékánál léptek fel kóros lelki tünetek, és persze sok finom részlet is örökre veszendőbe ment már. Mindez azonban nem csökkenti azok érdemét (elsősorban Virág Terézét), akik a nyolcvanas évektől ennek a témának szentelték figyelmüket, és persze – elsősor-

ban a második és a harmadik nemzedék tagjainál, de a kevés megmaradt idős korú túlélőnél is – még ma is van mit vizsgálni, feltárni.

A kötet legtöbb tanulmánya (a külföldieké is) nem arra összpontosít, hogy mit éltek át az áldozatok a koncentrációs táborban, a bujkálás vagy az üldözés közben, hanem hogy miként dolgozták fel élményeiket a felszabadulás után, hogyan alkalmazkodtak (vagy nem tudtak alkalmazkodni) a szabadsághoz. Ez érthető, hiszen a pszichoanalitikusok a betegekkel az utóbbi helyzetben találkoztak, és az empiria szükségszerűen előtérben állt a teoretikus rekonstrukcióhoz képest.

A tapasztalat amúgy is az árnyékba szorította az elméleti általánosítást. Ez elkerülhetetlen volt, hiszen a legtöbb tanulmányíró megbízható empirikus (de nem kiemelkedő elméletalkotó). Mindenesetre kiderül, hogy a traumaelméleten kívül jó értelmezési lehetőségeket kínált a projektív identifikáció (Melanie Klein), az identitás (Erik H. Erikson) és a rosszindulatú regresszió elmélete is.

Talán nem ártott volna valamivel nagyobb teret szentelni a folyóirat-számban a pszichoanalízis sorsának a náciizmus idején. Ezt a tárgykört – a fő témákhoz félig-meddig szervesen kapcsolódva – csupán két, önmagában egyébként érdekes közlemény képviseli: Székely Lajos visszaemlékezése és Szilágyi Lilla életútinterjúja. Tény, hogy a holocaust és a háború utáni időszak mindennapjainak mélylélektani értelmezése fontosabb a pszichoanalízis-történetnél, de azért nem ártott volna legalább egy tanulmányt beiktatni nem is annyira a magyar vonatkozásokról (azok eléggé ismertek), mint inkább a németekről. Az elmúlt tiz-tizenöt évben sok figyelemre méltó, nagy vihart kavart elemzés született főleg a Németországban maradt, nem zsidó pszichoanalitikusok alkalmazkodásáról, kényszerű vagy az elfogadható mértéken túlmenő együttműködéséről a náci tudománypolitikával.

Arról már nem a *Thalassa* tehet, hogy a kötet külföldi tanulmányai a legkorszerűbb pszichoanalízisnek azokat az eredményeit alkalmazzák, amelyek a magyar olvasó számára magyarra fordított művekben még nem vagy csak részben hozzáférhetők (például Melanie Klein, Erik H. Erikson munkái).

A fordítások általában sikerültek, pontosak és jól olvashatók. Kivétel ez alól a Párizsban élő Füzesséry Éva tanulmánya; a magyar származású pszichoanalitikus (sajnos) maga fordította magyarra franciául írt munkáját. A lacani szemléletű (apage satanas!) értekezés, a kötet mélypontja, egyébként is olyan, mint egy Karinty-féle pszichoanalitikus ÍGY ÍR-TOK TI-paródia: amennyire egyáltalán megérthető, képtelenség. Ízelítőül csupán két mondatot idézünk: „Az egyén történetében lévő traumák, a világtörténelem örvényeiből származó szörnyű tragédiák megnevezése az a radikális alapfeltétel, mely végül is megengedi, hogy kiléphessünk abból az alapvető félreértésből, hogy létezhetett volna vagy létezhetne egy olyan pszichikai objektum,

amely vágyunk égő hiányára végleges választ adhatott volna vagy adhatna. [...] Más szóval úgy fogalmazhatnánk, hogy történetünk viszáljai mögött húzódik meg az az alanyi struktúra, mely az egyszer s mindenkorra hiány körül kristályosodott ki, s amely azt az életünk végéig fennálló kérdést teszi fel számunkra mint létfeladatot, hogy hogyan boldogulunk vele.” Judith S. Kestenberg tanulmányát a gyenge fordítás sem tudta tönkretenni: nyilván azért, mert az utóbbi esetben kitűnő írásról van szó.

Mint ahogy a *Thalassa* holocaustszámának legtöbb, felkavaró és elkeserítő, sokoldalúan tájékoztató és szabad képzettársításokra ösztönző közleményénél is.

Harmat Pál

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány és a Central & East European Publishing Project (Oxford) támogatásával jelenik meg